

Е.Н. Черних. *Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур.* – М.: *Рукописные памятники Древней Руси*, 2009. – 624 с.: ил.

Відразу варто зазначити, що рецензована книга вийшла об'ємною, чудово ілюстрованою, гостро дискусійною та надзвичайно актуальною. Складна генеза, блискуча історія та драматичне сьогодення кочових суспільств, коли, за образним висловом А. Хазанова, “Каїн знову вбиває Авеля”, була й лишається в полі зору світової науки. Погляд на велетенський хронологічний зріз історії номадів Є.М. Черниха – провідного російського археолога, визнаного знавця давньої металургії та металообробки – заслуговує на увагу ще й тому, що за свої 60 років життя в археології невтомний дослідник пройшов і виїздив увесь обшир євразійських степів від Монголії до Карпатського басейну. В його оцінках та спостереженнях археологія завжди підкріплена особистими етнографічними спостереженнями, й навпаки. Це вагомий результат узагальнень колосальних за обсягом матеріалів, накопичених впродовж активного й тривалого наукового життя.

Книга вийшла доволі специфічною, оскільки автор, викладаючи власну концепцію розвитку кочових суспільств, обмежив себе списком використаних джерел, обійшовши увагою аналітичні праці, присвячені генезі номадів. Такий прийом полегшує знайомство з текстом, але породжує додаткові питання у людей, глибше знайомих з проблематикою номадизму. Зупинимося на деяких принципових питаннях формування номадизму. Є.М. Черних розкриває історію кочових суспільств впродовж 60 віків, умовно кажучи, від 4000 року до н.е. Дослідники ж кочівницьких спільнот обстоюють вдвічі коротший термін історії номадів, приблизно від 1000 року до н. е. [Хазанов 2002, 174–216, *бібліографія проблеми*]. Така колосальна розбіжність (3000 років) у визначенні початкової фази номадизму пояснюється однією неодмінною умовою функціонування номадів, а саме наявністю вершників як соціальної верстви та воєнної потуги. Без озброєних вершників кочівницький спосіб життя та економіка виявляються нежиттєздатними, що визнає й автор рецензованої книги (с. 147). Є.М.

Черних шукає їх серед енеолітичних старожитностей степів, але, як на наш погляд, без помітного успіху. Втім, не він один.

Впродовж останніх 50 років велися жваві дискусії та пошуки вершників у степових культурах енеолітичної доби. Не минули вони й українську науку, де авторитетні фахівці натхненно попрацювали над образами енеолітичних вершників [Даниленко, Шмаглій 1972, 8–1, *рис. 4*; Телегін 1973, 136–139, *рис. 64*]. Спокусилися романтикою верхових воїнів-номадів і на Заході [Anthony, Brown 1991, 22–38]. Вада цієї гіпотези полягає в тому, що вона будувалася на не до кінця доведених фактах та артефактах з ненадійно визначеними функціями. Поза тим, комплекси IV–II тис. до н.е. не дають ані поховань воїнів-вершників з переконливим речовим супроводом, ані відповідних пам'яток образотворчого мистецтва. Дискусія з цього приводу досягла апогею на симпозіумі 2000 року в Кембриджі й завершилася не на користь романтиків [Prehistoric steppe adaptation... 2003, 189–199]. Зрештою, з розвінчанням міфу щодо неолітичного/енеолітичного кінного воїнства виступив провідний британський археолог К. Ренфрю, нагадавши, що документоване використання кіннотників у бойових діях фіксується загалом для доби раннього заліза в I тис. до н. е. [Ренфрю 2002, 20–22].

Чому Є.М. Черних, якому добре відомий перебіг подій у згаданій дискусії, спокусився на псевдовершників? Можливо, дослідник мав велике бажання викласти яскраві матеріали енеоліту – бронзової доби, якими він так блискуче володіє. Мусимо визнати, що знайти переконливі матеріали щодо вершників енеоліту науковцеві так і не вдалося. Майкопські “псалії”, на які обережно посилається автор книги (с. 209, *рис. 10. 16*), виявилися пристроями для керуваннями запряжними волами, а не верховими конями [Канторович... 2009, 44–46]. Зображення вершника на спідньому краю плити № 25 Кам'яної Могили (*рис. на с. 216*) не має жодного стосунку до енеоліту чи бронзового віку. За стилістичними ознаками воно датоване мистецтвознавцями добою Хозарського ка-

ганату [Михайлов 2008, 83; Забашта 2010, 214]. Особливу увагу автор звертає на знаменитого лижника на руків'ї бронзового ножа з Ростовкинського цвинтаря початку II тис. до н.е. в Західному Сибіру. Лижника волочить загнуданий кінь (с. 272–274, рис. 14.9). Але ж це не верховий кінь. На той час вже відомі приручені й загнудані коні, яких запрягали в колісниці, а не використовували під верх. У нас немає підстав, на відміну від Є.М. Черниха (с. 277), називати турбінське населення, якому належав Ростовкинський цвинтар, номадами, за відсутності фактів використання носіями цієї культури верхового коня.

Зрештою, IV–II тис. до н.е. називають добою пасторалізму (відгінне пастуше тваринництво з ознаками осілості), відмежовуючи його від номадизму [Масанов 2004, 15–21]. Пасторалізм варто розглядати як передісторію номадизму. Названі пастухи випасали череди худоби пішки, й у цьому їхня принципова відмінність від кінних пастухів і воїнів – номадів історичної доби (від I тис. до н.е.). Застереження щодо відсутності воєнізованих вершників за діб енеоліту – бронзи не слід забувати, читаючи глави 9–15, насичені надзвичайно цікавими конкретними матеріалами, спостереженнями та висновками (с. 172–316).

Червоною ниткою через книгу проходить низка слухних міркувань та припущень щодо феномену “монгольського синдрому” та “синдрому Нарциса” (с. 33–34, 143–145, 214–215, 276–277, 503–505), показових для культур номадів. Монголи, створивши в XIII ст. найбільшу у світовій історії імперію та накопичивши неймовірні за обсягами скарби з поневолених народів, залишили по собі жалюгідні рештки матеріальної культури в археологічному вимірі. Поза тим що, будучи номадами, вони не могли лишити решток побутової культури (селищ), монголи не залишили археологам і своїх поховань. Про їхню звитягу та накопичені цінності нам свідчать майже винятково писемних джерела. Автор, на прикладі монголів, закликає читачів, а ще більше колег, не випускати з уваги ефект “монгольського синдрому” та бути свідомими уразливості будь-яких археологічних реконструкцій минулого, особливо доісторичного. Теза, з якою важко не погодитися.

Але й писемні джерела, у свою чергу, уражені синдромом Нарциса. “Синдром

Нарциса”, – вважає автор, – є “коронним фактором так званої *національної ідеї чи самоідентифікації*: панівні постулати розуміння світу тією чи іншою культурою не можуть і не повинні викликати сумнівів у її носіїв” (с. 34). Розмивання постулатів цього синдрому явною ознакою кризи культури. Водночас синдром Нарциса вагітний зневажливим, а то й ворожим ставленням до сусідів. Цей фактор слід враховувати, вивчаючи писемні свідчення й оцінки політики, життя та побуту номадів, які лишили по собі надто мало власних задокументованих свідчень. Загалом же цей синдром має універсальний характер.

Важливою особливістю книги є те, що історія та синдроми номадів доведені її автором до сьогодення. Розглянуто, зокрема, деякі аспекти нової та новітньої історії народів Степового поясу в контексті розбудови й розвалу Російської та радянської імперій (с. 446–499). Несподівано, а може й не дуже, до шереги степових країн пострадянської доби потрапляє й Україна, поряд з Молдовою, Казахстаном, Туркменістаном, Узбекистаном та Монголією (с. 477). Є.М. Черних з подивом помічає, що з розпадом СРСР та втратою, значною мірою, Степового поясу Росія повернулася до теренових меж Московського царства XVII ст. (с. 476–478, рис. 22. 1). Додамо, що в геополітичному сенсі держави Степового поясу Євразії опиняються поміж клітинками Великої Шахівниці (за З. Бжезинським), що максимально ускладнює їхнє життя та можливості чіткого геополітичного вибору.

Торкається автор і дразливої теми статусу українських земель у складі згаданих вище імперій, вагаючись, чи справедливо вважати названий регіон таким собі варіантом російської колонії. Аргументами проти, на його думку, є те, що ці землі “набули статусу органічної частини Російської імперії”, та інтенсивна розбудова промислового Донбасу – ядра майбутньої України (с. 475). Ну, ядром України все-таки були південні регіони Київської держави (Споконвічна Русь), а Донбас своє місце в системі нашої держави все ще намагається усвідомити. Органічна частина імперії окреслена автором книги зеленим кольором на карті (рис. 22. 1). Україна, історично й органічно, опинилася поза її межами. Імперський

проект “Малороссия” був за своїм духом таким же колоніальним, як і проект “Желтороссия” щодо окупації та русифікації Маньчжурії наприкінці XIX ст. (с. 472–473). Автор переконливо продемонстрував колоніальний характер останнього, а у випадку з Україною, ймовірно, важче називати політичні реалії своїми іменами.

Сьогодні низка авторів намагаються пояснити мотивацію процесу теренового розширення Російської імперії та Радянського Союзу, й перед нами – одне з таких досліджень. Твердження Є.М. Черниха, що метою розширення обох імперій було залучення прикордонних кочових суспільств, має, з огляду на відомі факти, свої слабкі сторони. Так, є приклад суміжного з кордонами Росії та СРСР Сінцзяну, на теренах якого також проживали кочівники, зокрема казахи та монголи. Проте як Російська імперія не схвалювала розширення своїх теренів за рахунок цих земель [Схиммельпеннінк ван дер Ойе 1997, 220; див. також: Ахметшин 2008, 126], так і Й. Сталін відмовив губернаторові Сінцзяну Шен Шицаю в його проханні приєднати Сінцзян до СРСР як чергову радянську республіку [Сыроежкін 2003, 119; Обухов 2007, 310].

Викликають зауваження деякі висновки автора щодо подій XX ст. Зокрема, Є. Черних зазначає: “Монголію приліпили до тіла Радянської імперії послішно та незграбно. Всі наступні сім десятиліть маса дурниць, що їх диктували з півночі, лише наростала. Так чи слід дивуватися, що ця настільки чужорідна для нашого менталітету країна забажала негайно відколотися від свого величезного північного сусіда?” (с. 494). Проте від 1946 року МНР стала незалежною державою, яку невдовзі визнав увесь світ. Саме з таким статусом зустріла вона крах соціалістичного табору. На відміну від іншого кочового суспільства, не менш чужорідного для російського менталітету, ніж монгольське, – Тувинської Народної Республіки, яку справді можна вважати останнім імперським здобутком СРСР. ТНР у 1944 році втратила свою самостійність (визнану раніше СРСР та Монголією) після входу до складу Радянського Союзу. Слова автора про поспішне приліплення “до тіла Радянської імперії” “настільки чужорідної” країни цілком можна віднести й до Туви, яка потрапила під радянський вплив у той же

час, що й Монголія. Як монгольське, так і тувинське кочові суспільства в один і той же період значною мірою відчували радянський тиск і переживали руйнування багатьох засад традиційної культури. Проте наразі Республіка Тува залишається у складі Російської Федерації, а Монголія сама визначає власне майбуття.

Варто зауважити, що СРСР не прагнув зробити МНР своєю 16-ю республікою, хоча іноді такі думки й виникали у владних колах. Попри активну присутність у житті МНР, радянські правителі чудово усвідомлювали, що йдеться про окрему країну. Ось, наприклад, що писав Й. Сталін своїм соратникам під час великого повстання 1932 року в МНР: “Монголія та Бурят-Монголія не одне й те ж... Було б неправильно думати, що події в Монголії залишаються таємницею для зовнішнього світу. Про них будуть волати самі монголи, китайці, японці, європейська преса. Нас будуть зображувати окупантами, які борються проти повсталого монгольського народу, а японців і китайців – визволителями” [Сталин и Каганович... 2001, 158].

У 1940-ві роки, по тому як ТНР перетворилася на Тувинську автономну область СРСР, питання входження МНР до Радянського Союзу обговорювалося монгольськими політиками. 1949 року, під час зустрічі з Й. Сталінім, монгольський прем'єр Х. Чойбалсан поставив питання щодо можливості вступу до СРСР об'єднаної Монголії. Проте Сталін відповів, що, підтримуючи в принципі ідею об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, СРСР хоче, щоб це була єдина самостійна держава, що не входить ані до складу Росії, ані до складу Китаю [Роцин 2005, 122]. Показовим є, наприклад, той факт, що Л. Брежнев натякав тодішньому правителю МНР Ю. Цеденбалу, що нецільово так активно заохочувати поширення російської мови в Монголії [Шинкарев 2006, 2, 194–195]. Питання стосунків між СРСР і МНР у період 1920–1980-х років достатньо непросте, й при його висвітленні не варто трактувати Монголію як частину Радянського Союзу. На крайній випадок, можна застосувати словосполучення “радянський сателіт”, хоча визначний китайціст і монголіст О. Латтімор, який першим вжив термін “сателіт” для характеристики міжнародно-правового статусу

МНР, з часом сам же відмовився від цієї трактовки [Гольман 1988, 73].

Окремо слід наголосити на потужному та виразному ілюстративному тлі книги яке органічно доповнює текстову складову. Помітна частина фотознімків зроблена автором книги з археологічною точністю та відчуттям смаку й краси. Але є й невелике зауваження: не варто було подавати зразки трипільської пластики з приватних колекцій (с. 186–187, рис. 9. 14; 9. 15; 9. 16). Адже автентичність цих артефактів піддається фахівцями сумніву – через велику імовірність та фактичну наявність

підробок. Ну й не є вмотивованим використання фото скіфоїдного кургану Аржан-2 двічі. Спочатку як невдалої подоби могил майкопської культури доби ранньої бронзи (с. 199, рис. 10.2), а потім вже у належному для нього розділі, присвяченому скіфському світові (с. 321, рис. 16.2, нижнє фото).

Загалом же “Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур” у авторському виконанні Є.М. Черниха є цікавим дослідженням політичної, матеріальної й духовної культури спільнот протономадів та номадів – своєрідним запрошенням до ширшого обговорення порушених у книзі тем.

ЛІТЕРАТУРА

Ахметшин Н. Рец. на: А.В. Лукин. Медведь наблюдает за драконом: Образ Китая в России в XVII–XXI веках. М.: АСТ; Восток – Запад, 2007. 607 с.; 16 л. ил. // *Pro et Contra*. Ежеквартальный журнал. 2008 (июль – август).

Гольман М.И. Изучение истории Монголии на Западе (XIII – середина XX в.). Москва, 1988.

Данчиленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // *Археологія*. Вип. 6. Київ, 1972.

Забашта Р. Хозарський період (20–30-ті роки VIII – середина/кінець X ст.) // *Історія українського мистецтва у п'яти томах. Мистецтво середніх віків*. Том 2. Київ, 2010.

Канторович А.Р., Маслов В.Е., Петренко В.Г. Находка бронзовых элементов управления быками (носовых колец) в 2009 г. и проблема передневосточных связей майкопской культуры Северного Кавказа // *Древность: историческое знание и специфика источника*. Матер. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского. Вып. IV. Москва, 2009.

Масанов Н.Э. Номадизм и пасторализм: проблемы типологии и сравнительного анализа сущности понятия // *Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły I Dniepru (neolith, eneolith, brązu)*. *Archaeologia Vimariorum. Diskusje*. Tom 3. Poznań, 2004.

Михайлов Б.Д. Подземный “эрмитаж” Приазовья. Запорожье, 1998.

Обухов В.Г. Схватка шести империй: Битва за Синьцзян. Москва, 2007.

Ренфрю К. Индоевропейская проблема и освоение евразийских степей: вопросы хронологии // *Вестник древней истории*, 2002, № 2.

Роштин С.К. Маршал Монголии Х. Чойбалсан. Штрихи биографии. Москва, 2005.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. Москва, 2001.

Схиммельпеннинк ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // *Ариаварта*. Научный журнал. 1997. № 1.

Сыроежкин К.Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. Алматы, 2003.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ, 1973.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Алматы, 2002.

Шинкарев Л.И. Цеденбал и его время. Москва, 2006. Том 2: Документы. Письма. Воспоминания.

Anthony D., Brown D. The origins of horseback riding // *Antiquity*, 65. 1991.

Prehistoric steppe adaptation and the horse. McDonald institute monographs. Cambridge, 2003.

*В.В. Отрощенко,
І.В. Отрощенко*